

.....

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

.....

УДК 343.985

DOI <https://doi.org/10.32782/pdu.2023.4.28>

Т. В. Волошанівська

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Одеського державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0002-1060-5412>

ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

В статті розглядаються актуальні проблеми розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми. Вказується, що говорячи про удосконалення положень кримінального процесуального законодавства в частині досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми особами більш правильним здається в першу чергу звертати увагу саме на забезпечення його ефективності у найкоротші терміни. Зазначається, що із прийняттям чинного КПК України порядок взаємодії із неповнолітніми, які вчинили кримінальні правопорушення дещо змінився. Досвід низки провідних європейських держав (Польщі, Німеччини, Франції тощо) свідчить про те, що повноцінне функціонування процесуальних інститутів, прийняття самостійних нормативно-правових актів, присвячених особливостям кримінальної відповідальності та покарання, а також відправлення правосуддя щодо неповнолітніх є позитивним кроком на шляху до розбудови ювенальної юстиції та зниження рівня дитячої злочинності. Підсумовується, що першочергові особливості, які мають враховуватись під час побудови тактики розслідування кримінальних правопорушень, вчинених дітьми є такими: 1) визначення умов виховання та проживання дитини, яка вчинила кримінальне правопорушення (відповідно до положень ст. 487 КПК України); 2) визначення найближчого оточення дитини-правопорушника, наявність зв'язків із особами, які мають судимість або відбувають покарання у місцях позбавлення волі; 3) визначення факту наявності у дитини навичок та вмінь, які спрощують вчинення конкретних суспільно небезпечних діянь (наприклад, комп'ютерних кримінальних правопорушень тощо); 4) визначення факту наявності попереднього кримінального досвіду (зокрема, це також стосується вчинення малозначних діянь, звільнення від кримінальної відповідальності за певних причин, притягнення до адміністративної відповідальності тощо); 5) визначення стану здоров'я та доцільності призначення комплексної психолого-психіатричної і психологічної експертизи (відповідно до положень ст. 486 КПК України), а також інші обставини, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх осіб.

Ключові слова: неповнолітні, досудове розслідування, кримінальне провадження, кримінальне правопорушення, кримінальний процес, ювенальна юстиція, слідчі (розшукові) дії, слідчі версії.

Постановка проблеми. Розслідування кримінальних правопорушень є складним процесом ретроспективного пізнання обставин та обстановки су-

пільно небезпечних діянь. Здебільшого, сутність та зміст досудового розслідування знаходиться у площині доказування факту наявності складу кримінального правопорушення та причетності до його вчинення конкретної особи. Фактором, який ускладнює таке доказування є вчинення протиправного діяння особою, яка є привілейованим суб'єктом кримінальної відповідальності, що потребує специфічного підходу та процесуального забезпечення. Одним із таких суб'єктів є діти. Вивчення та аналіз статистичної звітності правоохоронних органів та судової практики надає підставу для констатації, що на сьогоднішній день рівень злочинності дітей не тільки є стабільно високим, а і свідчить про те, що кримінальні правопорушення набувають характер тяжких та особливо тяжких, що актуалізує потребу в удосконаленні тактики та методики розслідування таких діянь.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми розслідування кримінальних правопорушень, вчинених дітьми розглядалися у працях А.Ф. Волобуєва, В.А. Журавля, В.О. Коновалової, А.О. Антощука, Б.А. Замула, М. Тертишника, В.Ю. Шепітька та ін. Проте, окремі аспекти залишились не в повній мірі дослідженими, що свідчить про актуальність теми цієї статті.

Метою статті є розгляд тактичних особливостей розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.

Викладення основного матеріалу. Вивчення положень чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) надає підставу для констатації, що окрім окремих особливостей проведення слідчих (розшукових) дій та уточненого переліку обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, процесуальне законодавство майже не акцентує увагу на специфіці досудового розслідування кримінальних правопорушень, які вчиняються дітьми. Проте, практика правоохоронних органів вказує на низку прогалин теоретико-прикладного характеру, які ускладнюють, а інколи – унеможливають реалізацію кримінальним

процесуальним законодавством своїх безпосередніх завдань. Здебільшого, остання теза стосується процесу доказування.

Вчені вказують, що на практиці, як правило, складно здійснити виконання масштабної слідчої дії в запропонованих законодавцем процесуальних межах. Потерпілі та свідки у віці до шістнадцяти років не попереджаються про відповідальність за відмову від дачі показань і за дачу завідомо неправдивих свідчень, при цьому їм роз'яснюються їхні процесуальні права і вказується на необхідність говорити правду. Дане положення обґрунтовано, тому що попередження про кримінальну відповідальність може привести до психологічної замкнутості, пасивності і відсторонення неповнолітнього з метою уникнення уявної небезпеки, що може спотворити інтереси свідка, потерпілого і досудового слідства [1]. Проте, як видається, надмірне акцентування уваги на особливостях дитячої психології та психіки зміщує акцент із забезпечення ефективності безпосередньо досудового розслідування. Як свідчить аналіз структури особистості неповнолітніх кримінальних правопорушників, у більшості випадків вони мають незадовільні морально-психологічні характеристики та мають риси стійкої аморальності, відсутності сформованого морально-ціннісного комплексу, що свідчить про сформовану особу кримінального правопорушника, а також високий процент ймовірності наявності ознак рецидивізму. Отже, говорячи про удосконалення положень кримінального процесуального законодавства в частині досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми особами більш правильним здається в першу чергу звертати увагу саме на забезпечення його ефективності у найкоротші терміни.

За статистичними даними, у 2002 р. майже в усіх справах про злочини неповнолітніх слідчі органів МВС вносили відповідно до ст. 231 КПК (до прийняття чинного кримінального процесуального законодавства – прим. авт.) подання про вжиття заходів для усунення причин та умов, що сприяли вчиненню злочинів. Так, за звітом форми № 1 СЛ «Про роботу

органів слідства та дізнання» слідчі органи МВС надіслали прокурору для направлення до суду 17 167 справ з обвинувальним висновком про злочини неповнолітніх. У цих справах слідчими було внесено 17 159 таких подань. Відповідно до ст. 232 КПК суд, за наявності на те підстав, виносить окрему ухвалу (постанову), якою звертає увагу державних органів, громадських організацій або посадових осіб на встановлені у справі факти порушення закону, причини та умови, що сприяли вчиненню злочину, і вимагає вжиття відповідних заходів. Окрему ухвалу (постанову) може бути винесено також при виявленні судом порушень прав громадян та інших випадків, якщо суд визнає це за необхідне. Не пізніше ніж у місячний строк за окремою ухвалою (постановою) повинні бути вжиті заходи і про результати повідомлено суд, який виніс окрему ухвалу (постанову). У разі залишення посадовою особою окремої ухвали (постанови) без розгляду, суд повинен був вжити заходів, передбачених статтями 254-257 Кодексу України про адміністративні правопорушення і притягнути винного до відповідальності за ст. 185-б цього Кодексу [2]. Проте, із прийняттям чинного КПК України порядок взаємодії із неповнолітніми, які вчинили кримінальні правопорушення дещо змінився. Необхідно також зауважити на позитивному впливі інституту пробації, який було остаточно сформовано у 2015 році. Особливо це стосується ювенальної юстиції. Вчені неодноразово звертали увагу на доцільності запровадження у кримінальну та кримінальну процесуальну практику альтернативних покаранню заходів взаємодії із неповнолітнім кримінальним правопорушником. У більшості випадків мова йшла саме про інститути медіації, пробації та відновного правосуддя. Досвід низки провідних європейських держав (Польщі, Німеччини, Франції тощо) свідчить про те, що повноцінне функціонування зазначених інститутів, прийняття самостійних нормативно-правових актів, присвячених особливостям кримінальної відповідальності та покарання, а також відправлення правосуддя щодо неповнолітніх є позитивним кроком на шляху до розбудови юве-

нальної юстиції та зниження рівня дитячої злочинності.

У постанові Пленуму Верховного Суду від 26 червня 1981 р. № 5 міститься роз'яснення про те, що суди зобов'язані суворо виконувати вимоги статей 23, 232 КПК (ретельно виявляти причини та умови, що сприяли вчиненню злочинів неповнолітніми, гостріше реагувати на них шляхом винесення окремих ухвал (постанов), домагаючись усунення виявлених недоліків). У постанові також наголошено на необхідності підвищити якість окремих ухвал (постанов). Однак дані узагальнення свідчать про те, що суди багатьох областей дуже рідко виносять у порядку ст. 232 КПК окремі ухвали (постанови). У 2002 р. жодної окремої ухвали чи постанови не винесли суди Волинської і Житомирської областей, хоча було розглянуто з постановленням вироку відповідно 224 і 359 кримінальних справ про злочини неповнолітніх. У деяких областях суди виносили окремі ухвали (постанови) лише в поодиноких випадках. Так, суди Хмельницької області у 2002 р. розглянули 267 справ з постановленням вироків щодо неповнолітніх, які вчинили злочини. Але за розглянутими справами винесено лише одну окрему постанову. Рідко виносили окремі ухвали чи постанови у порядку ст. 232 КПК суди Дніпропетровської, Івано-Франківської, Рівненської, Сумської, Харківської та інших областей. Слід зазначити, що негативно на стан роботи судів щодо виявлення причин та умов, які сприяли вчиненню неповнолітніми злочинів, впливає відсутність відповідних показників у судовій статистиці. Виконання суддями зазначених вимог закону контролюється не в усіх судах [2]. Необхідно зауважити, що після прийняття чинного кримінального процесуального законодавства ситуація майже не змінилась як з точки зору порядку досудового розслідування кримінальних правопорушень, які були вчинені дітьми, так і в структурі дитячої злочинності. Основна проблема залишається у площині відсутності дієвих заходів впливу на кримінально протиправну поведінку малолітніх та неповнолітніх осіб, а також відсутністю у працівників правоохоронних органів знань та вмінь, необхідних

для забезпечення кримінального процесу ґрунтовною доказовою базою. Ще одним негативним фактором є ведення бойових дій російською федерацією проти України, а також введення дії особливого правового режиму воєнного стану, що дестабілізувало нормальне функціонування держави та її правових інститутів. Таким чином, ретроспективний аналіз свідчить про відсутність динамічного розвитку ювенального кримінального процесу.

Аналіз останніх праць вчених, присвячених особливостям тактики розслідування кримінальних правопорушень, вчинених дітьми свідчить про те, що більшість із них зводилась до уточнення або поглиблення інформативності обставин, які підлягають встановленню у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх осіб взагалі та структури їх особистості та виховання зокрема.

Так, вчені вказують, що для вирішення питання про притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності можуть мати значення дані про його стан здоров'я та рівень загального розвитку. Для з'ясування цих обставин прокурору необхідно орієнтувати слідчого на проведення допиту батьків, вчителів, лікарів, витребування відповідних медичних та інших документів. Зокрема, необхідно з'ясувати, чи не було у цієї особи пологових травм головного мозку при народженні, тяжких травм у малолітньому і неповнолітньому віці, чи не відставала особа у фізичному та інтелектуальному розвитку від своїх однолітків, чи не залишався неповнолітній на другий рік в одному класі під час навчання у школі, чи не страждав на тяжкі захворювання, якщо так, то де лікувався тощо. Проте до цього часу на практиці не склалося єдиного підходу до визначення виду судової експертизи, яку необхідно призначати для встановлення рівня психічного здоров'я неповнолітнього. Деякі вчені розрізняють предмет судово-психіатричної та судово-психологічної експертизи у справах за участю неповнолітніх. Вони вважають, що комплексна психолого-психіатрична експертиза призначається у випадках, коли у слідчого виникли сумніви з приводу осудності підлітка або його здатності усвідомлювати свої дії або керу-

вати ними. Предметом дослідження фахівців є відхилення в психіці, які найчастіше бувають наслідком хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства або іншого хворобливого стану. Судово-психологічна експертиза проводиться у випадках, коли є дані про те, що підліток в інтелектуальному відношенні розвинений слабкіше однолітків, через що він міг не усвідомлювати повною мірою значення своїх дій. Об'єктом судово-психологічної експертизи є психіка людини, її психологічні властивості і стани. Проводиться вона по відношенню до психічно здорових людей. Проте на практиці слідчому досить важко виявити у підлітка наявність психічного розладу або іншого хворобливого стану (психопатії, психофізичного інфантилізму), при яких винний не завжди визнається неосудним, розумову відсталість, не пов'язану з душевним захворюванням, оскільки слідчий не повною мірою володіє спеціальними знаннями у даній сфері. Тому за наявності даних, які б свідчили про розумову відсталість неповнолітнього, доцільно призначати комплексну психолого-психіатричну експертизу [3]. В цьому контексті необхідно зауважити, що наразі кримінальне процесуальне законодавство в частині проведення судових експертиз є не в повній мірі виваженим та потребує доопрацювання. Однією із причин наявності практичних проблем під час взаємодії органів досудового розслідування із судовими експертами є як те, що судово-експертне супроводження досудового розслідування здійснюється низкою суб'єктів (МВС, Мін'юст, СБУ тощо), так і попередніми, невдалими редакціями кримінального процесуального законодавства, які вже втратили чинність. Прикладом такої редакції є положення ч. 1 ст. 242 КПК України, в якій була вказівка на те, що експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, за дорученням слідчого судді чи суду, наданим за клопотанням сторони кримінального провадження або, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань

права [4]. Ймовірно такий підхід можна пояснити дією принципу змагальності сторін у кримінальному процесі та прагненням законодавця зрівняти у процесуальних правах сторону обвинувачення та сторону захисту. Однак, наслідком такої законодавчої ініціативи стала пролонгація термінів призначення та проведення судових експертиз, що може мати критичний характер у випадках, коли об'єкт дослідження має незначний термін зберігання. Проте, у квітні 2019 року ці зміни втратили чинність, а законодавець повернувся до попередньої редакції, відповідно до якої експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту.

Ефективність проведення слідчої дії за участю неповнолітнього безпосередньо залежить від знання слідчим як основних психологічних характеристик тієї вікової групи, до якої належить допитуваний, так і його особистісних якостей. Відомо, що нервова система неповнолітнього перебуває в стадії формування і що в процесі утворення проміжних і перехідних форм темпераменту спостерігається певна непостійність у виробленні гальмівних реакцій, ослаблення контролю кори головного мозку над корою (порівняно з дорослими). У підлітків-правопорушників з яскраво вираженими рисами агресивної поведінки ослаблене усвідомлення значущості словесних подразників (другої сигнальної системи). Тому саме цю категорію осіб часто називають «важковиховуваними». Непостійність процесу вироблення гальмівних реакцій не може не впливати на мотиваційну сторону агресивного діяння. Неповнолітній здатний здійснити такий акт, не замислюючись про його наслідки, під впливом несподіваного і швидко минаючого потягу до того чи іншого об'єкта агресії. Самі переживання посилюють ці властивості особистості, в результаті чого неповнолітній значно легше, ніж дорослий, в стані афекту може реалізувати свій протиправний умисел із застосуванням насильства. Підліток ще не вміє належним чином стримувати свої емоції, повністю керувати своїми вчинками, його рішення

і вчинки часто рефлексивні, безпосередньо впливають із ситуації, завжди емоційно забарвлені. Підвищена емоційність тягне коливання настрою, дратівливість і запальність, у своїх діях підліток керується не розумом, а емоціями. Неповнолітніми вчиняються злочини як насильницького (вбивства, заподіяння шкоди здоров'ю), так і майнового (крадіжки, грабежі, розбої) характеру. Виділення таких злочинів в єдину методику пов'язане, насамперед, з віковими психологічними особливостями злочинців: з одного боку, це вже не діти, а з другого – ще не дорослі. Звідси підвищена конфліктність, прагнення до самоствердження, в тому числі і ціною наслідування асоціальних форм поведінки, упертість, негативізм (неприйняття виховних заходів). Усе це знаходить відображення у вчинюваних ними злочинах і повинно враховуватися під час розслідування. Вивчення особистісного аспекту такого виду злочинів, як хуліганство, вимагає врахування того факту, що вдосконалення м'язового апарату, розвиток кісткової системи впливають на формування у неповнолітнього усвідомлення своєї сили, почуття своєї гордості, прагнення похизуватися, продемонструвати цю силу, що часом виливається в акти агресії та насильства [5]. Отже, із урахуванням положень ст. 485 КПК України, *першочергові особливості, які мають враховуватись під час побудови тактики розслідування кримінальних правопорушень, вчинених дітьми є такими:* 1) визначення умов виховання та проживання дитини, яка вчинила кримінальне правопорушення (відповідно до положень ст. 487 КПК України); 2) визначення найближчого оточення дитини-правопорушника, наявність зв'язків із особами, які мають судимість або відбувають покарання у місцях позбавлення волі; 3) визначення факту наявності у дитини навичок та вмінь, які спрощують вчинення конкретних суспільно небезпечних діянь (наприклад, комп'ютерних кримінальних правопорушень тощо); 4) визначення факту наявності попереднього кримінального досвіду (зокрема, це також стосується вчинення малозначних діянь, звільнення від кримінальної відповідаль-

ності за певних причин, притягнення до адміністративної відповідальності тощо); 5) визначення стану здоров'я та доцільності призначення комплексної психолого-психіатричної і психологічної експертизи (відповідно до положень ст. 486 КПК України), а також інші обставини, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх осіб.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що актуальними проблемами, які мають бути вирішені з метою удосконалення тактики досудового розслідування кримінальних правопорушень, які вчиняються дітьми є: 1) удосконалення порядку проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, які проводяться в межах кримінальних проваджень щодо дітей; 2) унормування типових слідчих ситуацій та комплексів слідчих заходів, які проводяться в межах кримінальних проваджень щодо дітей; 3) визначення типових способів перешкоджання досудовому розслідуванню кримінальних правопорушень, вчинених дітьми та ймовірних шляхів протидії такому перешкодженню; 4) удосконалення порядку застосування спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених дітьми; 5) удосконалення організаційно-тактичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень,

вчинених дітьми; 6) визначення способів інтеграції у практику сучасного інформаційного забезпечення проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій.

Список використаної літератури:

1. Бандурка І.О. Особливості проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bad8c9a4-dea4-4301-98fc-07056af02373/content>
2. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/BC0631CD5091F1D6C2257B7C00453E96](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/BC0631CD5091F1D6C2257B7C00453E96)
3. Коз'яков І.М. Особливості предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/52211/6/Koziakov_Nepovnolitni.pdf
4. Кримінальний процесуальний кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
5. Климчук М.П., Марко С.І. Криміналістично значущі особливості неповнолітніх та їх дослідження під час досудового слідства. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2275/1/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%BE.pdf>

Voloshanivska T. Tactical features of investigation of juvenile criminal offenses

The article deals with the current problems of investigating criminal offenses committed by minors. It is indicated that when talking about the improvement of the provisions of the criminal procedural legislation in the part of pre-trial investigation of criminal offenses committed by minors, it seems more correct to pay attention in the first place to ensuring its effectiveness in the shortest possible time. It is noted that with the adoption of the current Code of Criminal Procedure of Ukraine, the order of interaction with minors who have committed criminal offenses has changed somewhat. The experience of a number of leading European states (Poland, Germany, France, etc.) shows that the full functioning of these institutions, as well as the adoption of independent legal acts dedicated to the specifics of criminal responsibility and punishment, as well as the administration of justice for minors, is a positive step on the way to the development of juvenile justice and reducing the level of juvenile delinquency. It can be concluded that the primary features that should be taken into account when developing tactics for investigating criminal offenses committed by children are as follows: 1) determination of the conditions of upbringing and residence of a child who has committed a criminal offense (in accordance with the provisions of Article 487 of the Criminal Code of Ukraine); 2) determination of the immediate environment of the child offender, the presence of connections with persons who have a criminal record or are serving sentences in places of deprivation of liberty; 3) determination of the fact that the child has skills and abilities that facilitate the commission of specific socially dangerous acts (for example, computer criminal offenses, etc.); 4) determination of the fact of the presence

of previous criminal experience (in particular, this also applies to the commission of minor acts, exemption from criminal liability for certain reasons, administrative liability, etc.); 5) determining the state of health and the expediency of appointing a complex psychological, psychiatric and psychological examination (in accordance with the provisions of Article 486 of the Criminal Procedure Code of Ukraine), as well as other circumstances to be established in criminal proceedings against minors.

Key words: *minors, pretrial investigation, criminal proceedings, criminal offense, criminal process, juvenile justice, investigative (search) actions, investigative versions.*